

<https://doi.org/10.3126/irj.v3i2.61848>

भाषा शिक्षणमा सूचना प्रविधि प्रयोग

ताराप्रसाद न्यौपाने

taraprasadneupane404@gmail.com

सानोठिमी क्याम्पस, सानोठिमी भक्तपुर

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपाली भाषा शिक्षणमा सूचना प्रविधिको प्रयोगसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस लेखका उद्देश्य सूचना प्रविधिको परिचय दिनु, भाषा शिक्षणमा यसको प्रयोगको महत्व दर्शाउनु, यसका उपयोगिता तथा प्रयोग तरिका अनुसन्धान गर्न रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा मूलतः पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । यसमा वर्णनात्मक अनुसन्धान विधि अपनाई प्राप्त सामग्रीहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसबाट सबै विद्यालयमा विद्युतको पहुँच पुऱ्याउने, इन्टरनेटको पहुँच सबैतिर विस्तार गर्ने, व्यवस्थित कम्प्युटर प्रयोगशालाको निर्माण गर्ने, शिक्षकलाई प्रविधि प्रयोग सम्बन्धी पर्याप्त तालिम दिने, शिक्षकले प्रविधि प्रयोग गर्न सक्ने गरी कार्य प्रारम्भ गर्ने जस्ता कार्य गर्दा यसको प्रयोगगत प्रभावकारिता बढ्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत लेखले सम्बन्धित क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहने तथा यस विषय क्षेत्रप्रति रुचि राख्ने सरोकारवाला सम्पूर्णमा अपेक्षित सहयोग पुऱ्याउने विश्वास गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : सूचना प्रविधिका, सामाजिक सञ्जाल, सूचनाको व्यवस्थापन, कम्प्युटर प्रयोगशाला, सफ्टवेयर, इन्टरनेट ।

Received: 3 December, 2023 Revision Accepted: 10 December, 2023 Published: 12 December, 2023

पृष्ठभूमि

आधुनिक सूचना प्रविधिका साधनहरूको यथोचित प्रयोगद्वारा सिकाइ शिक्षण गर्ने कार्यलाई प्रविधिको प्रयोग भनिन्छ । भाषा सिकाइमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (इन्फर्मेसन एन्ड कम्प्युनिकेसन टेक्नोलोजी : आइसिटी) को विशिष्ट भूमिका रहेको छ । प्रविधिका साधन अन्तर्गत कम्प्युटर, इन्टरनेट, सफ्टवेयर (जुम, माइक्रोसफ्ट टिम, गुगल क्लास, युट्युब, गुगल स्कलर, फेसबुक, भाइबर, ट्विटर आदि), टेलिफोन, मल्टिमिडिया, फ्याक्स, इमेल आदि प्रविधिहरू पर्दछन् । यिनको प्रयोगबाट नूतन जानकारी ग्रहण गर्न र भाषा शिक्षणलाई समयानुकूल प्रभावकारी तुल्याउन सकिने देखिन्छ । विद्यार्थीहरूमा समयानुकूल ज्ञान, सिप, क्षमता र योग्यताको विकास गर्नका लागि परम्परागत शिक्षण प्रणालीको प्रयोगले मात्र नपुग्ने हुन्छ । उनीहरूलाई युगानुकूल सामर्थ्यवान् बनाउन समयसापेक्ष विषयवस्तु, विधि एवम् प्रविधि र सोही अनुरूपको शिक्षण आवश्यक पर्दछ (कसजु, २०६२) । वस्तुतः यही मान्यतार्थ सिकाइ शिक्षणमा प्रविधिको प्रयोग गर्नु युक्तियुक्त हुन्छ । यसको समुचित प्रयोगबाट मात्र सिकाइ शिक्षणले पाठ्यक्रमका अपेक्षा पूरा गर्न र सिकारुका आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सक्दछ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य भाषा शिक्षणमा सूचना प्रविधिको परिचयात्मक सन्दर्भ प्रस्तुत गर्नु रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक पत्र तयारीका क्रममा गुणात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसमा तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषणका लागि मूलतः पुस्तकालयीय स्रोतलाई अवलम्बन गरिएको छ । अध्ययनसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । यसैगरी सम्बन्धित विषयका प्रकाशित पुस्तकहरू, शोधग्रन्थ, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख तथा रचनाहरू, इन्टरनेटबाट प्राप्त सूचनालाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाई प्राप्त सामग्रीहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

व्याख्या विश्लेषण

भाषापाठ्यक्रम, भाषापाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकासमेत समयमा सहजै पुग्न नसक्ने हाम्रो शैक्षिक परिवेशमा प्रविधिको प्रयोगको कुरा जटिल एवम् चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यद्यपि यसको प्रयोग व्यवहार असम्भव भने देखिँदैन । यस सम्बन्धी अवधारणाले विद्यालयीय सिकाइ शिक्षण परिपाटीमा विश्व जगत्मा विकसित विविध आधुनिक प्रविधिको प्रयोगगत अपरिहार्यतालाई दर्साउँदछ । यस अनुसार सिकाइ शिक्षणका क्रममा विद्यार्थीहरू कम्प्युटर, इन्टरनेट, मल्टिमिडिया आदिको पहुँच र प्रयोगबाट टाढा हुनु हुँदैन (टोनियो, सन् २००२) । साथै शिक्षण परिपाटीमा खुला तथा दूर शिक्षा, अनलाइन शिक्षा, भिडियो लाइभ शिक्षा लगायतका पद्धति अवलम्बन गरिनु पर्दछ । यसको समुचित प्रयोगबाट विद्यार्थीहरूमा अपेक्षित सिप विकास सम्भव हुने तथा विद्यार्थीहरूको सर्वाङ्गीण विकास हुने मानिन्छ । सिकाइ शिक्षणमा विद्युतीय सामग्रीको प्रयोगले सिकाइ सहज हुनुका साथै शिक्षण उपलब्धिपूर्ण बन्नेसमेत ठानिन्छ ।

नेपालमा वि.सं. २०४९ देखि विद्यालय तहको सिकाइ शिक्षणमा कम्प्युटरको प्रयोग थालिएको पाइन्छ । साथै यसबाट सिकाइ उपलब्धिमा केही सुधार आएको पनि देखिन्छ । यस स्थितिलाई मध्यनजर गरी एवम् राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई दृष्टिगत गरी सम्प्रति सिकाइ शिक्षणमा प्रविधि प्रयोगको विस्तृतीकरणात्मक अवधारणा अघि सारिएको पाइन्छ । समयको परिवर्तनशीलतासँगै नवीन मूल्य र मान्यताको पनि विकास हुँदै गएको र हाम्रो सिकाइ परिपाटी निकै पुरानो भएको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत अवधारणाले विद्यार्थीका सिकाइ सम्बन्धी विविध जिज्ञासाको शमन गर्न सक्ने देखिन्छ । यसको प्रयोगबाट विद्यार्थीहरूले आफूलाई आवश्यक ज्ञान एवम् जानकारी जहाँकहाँ बसी प्राप्त गर्न सक्दछन् । जसले उनीहरूलाई पाठ्यक्रमनिर्दिष्ट विषयवस्तुबारे स्वसक्रियतापूर्वक ज्ञान ग्रहण गर्न र थप ज्ञानका लागि मार्ग प्रशस्त गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित बालबालिकाहरूका लागि पनि सूचना पैविधिको प्रयोगले निकै सहायता पुऱ्याउने हुन्छ । शिक्षकको पेसागत दक्षता अभिवृद्धि गर्न, सिकाइ शिक्षणमा शिक्षकलाई अद्यावधिक तुल्याउन, सिकाइलाई रोचक, सरल र आकर्षक तुल्याउन, शिक्षण विधिमा विविधता ल्याउन तथा सिकाइ सक्षमताको दर बढाउन पनि सिकाइ शिक्षणमा विद्युतीय सामग्रीको खाँचो दैनन्दिन बढ्दै गएको अनुभूत गर्न सकिन्छ (मैनाली, २०७२) । यसको कार्यान्वयनमा भौगोलिक, आर्थिक, यातायातसम्बद्ध, दक्ष जनशक्ति, ऊर्जा आदिको समस्या एवम् चुनौती रहेको देखिन्छ । तदपि यसलाई व्यक्तिगत इच्छाशक्ति, संस्थागत प्रयास, सरकारी भूमिका, दातृ सहयोग आदिको समुचित तदारुकता र व्यवस्थापन मिलान गरी समाधान गर्न सकिन्छ । विद्यालय शिक्षणका क्षेत्रमा प्रविधिको प्रयोग व्यवहारलाई तत्काल बढाई सिकाइलाई समयसापेक्ष रूपमा अघि बढाउनुपर्ने युगीन आवश्यकता बढ्दै गएको छ ।

भाषा शिक्षणमा प्रविधि प्रयोगको महत्व

भाषा शिक्षणमा प्रविधि प्रयोगको महत्वलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- *प्रविधिले सिकारुलाई अनलाइनको पहुँचसम्म पुऱ्याउँछ* : यसले सिकारुको पहुँच विस्तार गर्दछ । भौतिक अपस्थितिमा कक्षा लिनुपर्ने भञ्जटबाट मुक्त गर्दछ । सिकारुलाई परोक्ष सिकाइ प्रक्रियामा सहजीकरण गर्दछ ।
- *यसले जहाँसुकै बसेर पनि भाषिक अभिक्षमता वृद्धि गर्न सघाउँछ* : यसले समय, स्थान र परिवेशको नियन्त्रणबाट सिकारुलाई पर राख्न मद्दत गर्छ । स्व अनुकूल सिकाइको वातावरण निर्मा गर्दछ ।
- *शिक्षणमा प्रयुक्त स्रोत, साधन र समयको अधिकतम सदुपयोग गर्न मद्दत गर्छ* : यो मितव्ययी हुन्छ । साथै निर्माण र प्रयोग गरिने साधन तथा स्रोतमा अधिकतम सहयोग गर्दछ ।
- *सिकारुको सिकाइमा आत्मविश्वासी तथा स्वावलम्बी भावना विकास गर्छ* : सिकारुलाई निरन्तर अभ्यास गर्न मद्दत गर्छ । एकल सिकाइ र स्वसिकाइको वातावरण निर्माण गर्छ । म सिकन सक्छु भन्ने भावना विस्तार गर्दछ ।
- *सिकाइ प्रक्रियामा तत्कालै पृष्ठपोषण दिने मार्ग देखाउँछ* : यसले सिकदै सुधार गर्दै अधि बढ्ने परिवेश निर्माण गर्छ । सिकारु स्वयम्लाई सिकाइमा जिम्मेवार तुल्याउँछ । सिकारु आफैले सिकाइको गति समेत थाहा पाउँछ ।
- *सिकाइ क्रियाकलापको गुणस्तरीयता र विश्वसनीयता बढाउँछ* : यसले सिकाइको गुणस्तर विस्तार गर्दछ । सिकारुलाई विश्वसनीय वातावरणमा अधि बढ्न प्रेरित गर्छ । सही समयमा सही सिकाइमा सफल बनाउँछ ।
- *शिक्षकको पेसागत अभिक्षमता वृद्धि गर्छ* : यसले शिक्षकलाईसमेत सफल बनाउँछ । क्षमता विकास गर्न मद्दत गर्छ । पेशामा जिम्मेवार बनाउँछ ।

यसका साथै सूचना तथा सञ्चार प्रविधिले भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा प्रतिपादित नवनव ज्ञान, सिप र प्रविधिलाई कक्षाकोठामा सहज ढङ्गले प्रयोग गर्ने मार्ग देखाउँछ । यसको प्रयोगबाट सिकारु आफ्नै गतिमा सिकने बानीको विकास गर्न सक्छन् । यसको प्रयोगबाट डिजिटल डिभाइड (प्रयोगगत भेद) कम हुन्छ । शिक्षणीय जटिलता तथा समस्याहरूलाई तत्कालै समाधान गर्न मद्दत मिल्छ ।

भाषा शिक्षणमा प्रविधि प्रयोगको तरिका

सूचनाको सिर्जना गर्ने सङ्ग्रह गर्ने, व्यवस्थापन गर्ने, सम्प्रेषण गर्ने तथा पुनः प्राप्त गर्ने माध्यमद्वारा सिकाइ शिक्षण गर्ने कार्य प्रविधिको प्रयोगसँग सम्बन्धित कार्य हो । कम्प्युटर, इमेल, इन्टरनेट, रेडियो, टेलिफोन, टिभी, भूउपग्रह प्रणाली, डिजिटल क्यामेरा, भिडियो कन्फरेन्सिङ् प्रविधिका मुख्य साधन हुन् । जहाँ पनि, जहिले पनि, जुनसुकै स्थानमा पनि पहुँच पुग्नु यसको विशेषता हो । ज्ञानका क्षेत्रमा प्रविधिको विकास र प्रयोगलाई तेस्रो क्रान्ति पनि भनिन्छ । किमका अनुसार सामाजिक सञ्जाल, खोज इन्जिन, स्काइप, इन्टरनेट, इमेल, विकिपेडिया आदिले हाम्रो जीवन शैलीमा आमूल परिवर्तन आएको छ (मैनाली, २०७२) । प्रविधिको प्रयोगबाट गरिने सिकाइ शिक्षणका लागि कुनै स्थान आवश्यक पर्दैन । यसले परोक्ष (खपचतगवी) वातावरणमा सिकाइलाई सर्वव्यापी बनाउँछ । सन् १९७० को दशकको अन्ततिरबाट मात्रै सिकाइका क्षेत्रमा विद्युतीय साधनले विद्यालय तथा महाविद्यालयका कक्षाकोठामा प्रवेश पाएको हो । तथोक्त समयमा यसलाई शिक्षामा कम्प्युटर नारा दिइएको थियो । हिल्डा टावाका अनुसार पहिले पाठ्यक्रमको निर्माण, विकास र विस्तारमा शताब्दीऔं लाग्थ्यो भने अहिले पाँचदेखि दस वर्षमै यस्तो

परिवर्तन देखिन थालेको छ (मैनाली, २०७२) । यसको मूलभूत कारण प्रविधिको प्रयोगगत अपरिहार्यता नै हो । प्रविधिको प्रयोग वा उपयोगलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

विषयका रूपमा प्रविधिको प्रयोग

- भाषापाठ्यक्रममा ICT सम्बद्ध विषयवस्तुको प्रविष्टि गरेर
- ICT सम्बद्ध नवप्रवर्तनबारे जानकारी दिएर
- ज्वचमध्वचम र क्यातध्वचम बारे पठनपाठन गरेर

शिक्षण प्रविधिका रूपमा प्रविधिको प्रयोग

- Powerpoint, Ms word, Excel आदिका माध्यमबाट विषयवस्तुको प्रयोग गरेर
- विचार सम्प्रेषण गर्न Facebook, Twitter, Viber, Messenger, Zoom, Microsoft teams Google class जस्ता माध्यमको प्रयोग गरेर
- दृश्य सामग्री र Animation निर्माण गरी कक्षाकोठा प्रस्तुतीकरण गरेर

विषयको स्रोतका रूपमा प्रविधिको प्रयोग

- ज्ञानको स्रोतका रूपमा न्ययनभि, Encycloepadia, Wikipedia, Google scholar, Youtube को प्रयोग गरेर
- इलप्लिभ सामग्रीको माध्यमबाट निर्मित शिक्षण सामग्रीलाई रुजु गरेर

परिगणना, व्यवस्थापन र विश्लेषणका रूपमा प्रविधिको प्रयोग

- सूचनाको व्यवस्थापनका लागि Spreadsheet को प्रयोग गरेर
- कार्यमूलक अनुसन्धानसम्बद्ध तथ्याङ्कको विश्लेषणका निमित्त SPSS, DMBS Software को प्रयोग गरेर

प्रशासकीय व्यवस्थापनमा प्रविधिको प्रयोग

- विद्यार्थीको अभिलेख व्यवस्थापन गरेर
- प्रशासनिक गतिविधिको अभिलेखीकरण गरेर
- परीक्षण प्रणालीको व्यवस्थापन गरेर
- अक्षराङ्कन पद्धतिलाई कार्यान्वयन गरेर
- अभिभावकलाई सूचना सम्प्रेषण गरेर

शिक्षकका रूपमा प्रविधिको प्रयोग

- शिक्षकको कक्षाकोठागत भौतिक उपस्थिति प्रतिस्थापन गरेर
- स्वसिकाइ र स्वमूल्याङ्कन गर्न विद्यार्थीलाई प्रेरित गरेर ।

भाषा शिक्षणमा प्रविधि प्रयोगका चुनौती र समाधानका उपाय

भाषा शिक्षणमा प्रविधि प्रयोगका मुख्य चुनौती निम्नानुसार रहेका छन् :

- सबै विद्यालयमा विद्युतको पहुँच नहुनु
- इन्टरनेटको पहुँच सबैतिर नपुगनु
- कम्प्युटर प्रयोगशालाको अभाव हुनु
- शिक्षकमा प्रविधि प्रयोग सम्बन्धी सिपको कमी हुनु
- शिक्षकमा प्रविधि प्रयोग गर्न सक्ने आत्मविश्वास नहुनु
- प्राविधिक जनशक्तिको अभाव रहनु
- प्रविधि प्रयोग सम्बन्धी पर्याप्त तालिमको अभाव रहनु
- उपयुक्त सफ्टवेयरहरू उपलब्ध नहुनु
- प्राविधिक सिपको आदान प्रदान गर्ने संस्कारको अभाव हुनु, आदि ।

भाषा शिक्षणमा प्रविधि प्रयोगका चुनौती समाधानका उपाय निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- सबै विद्यालयमा विद्युतको पहुँच पुऱ्याउने
- इन्टरनेटको पहुँच सबैतिर विस्तार गर्ने
- व्यवस्थित कम्प्युटर प्रयोगशालाको निर्माण गर्ने
- शिक्षकलाई प्रविधि प्रयोग सम्बन्धी पर्याप्त तालिम दिने
- शिक्षकले प्रविधि प्रयोग गर्न सक्ने गरी कार्य प्रारम्भ गर्ने
- पर्याप्त प्राविधिक जनशक्तिको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने
- प्रविधि प्रयोग सम्बन्धी निरन्तर कार्यशाला सञ्चालन गर्ने
- उपयुक्त सफ्टवेयरहरू निर्माण र वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने
- प्राविधिक सिपको आदान प्रदान गर्ने संस्कारको विकास गर्ने, आदि ।

निष्कर्ष

विद्यालयमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको माध्यमबाट शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै नयाँ नयाँ जानकारी हेर्न र सुन्न सकिन्छ । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिका साधनहरूको व्यवस्थापन गर्न आर्थिक रूपले सबल हुनुपर्दछ । सूचना तथा सञ्चारका साधनहरूको अभावमा कम्प्युटरका माध्यमबाट प्रप्त गरिो सिकाइ सम्भव हुदैन । विद्यालय शिक्षामा प्रयोग हुने विद्युतीय साधनमा क्यासेट प्लेयर, टेलिभिजन, प्रोजेक्टर, मोबाइल, फोटोकपी मेसिन, प्रिन्टर, वेभसाइट, माइक्रोफोन, इमेल, इन्टरनेट अनलाइन पत्रपत्रिका शैक्षिक अनलाइन, डिजिटल क्यामेरा, स्क्यानर, फ्याक्स आदि पर्दछन् । यस्ता सामग्रीहरूको प्रयोगबाट विश्वमा भईरहेको ज्ञान, सीप तथा शैक्षिक गतिविधिहरूलाई विद्यार्थीमा पुऱ्याउनका साथै विद्यालयको प्रशासनिक तथा व्यवस्थापकीय कार्य सञ्चालन गर्न स्वअध्ययन गर्न सहयोग पुग्ने हुन्छ ।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत आलेख विश्वविद्यालय अनुदान आयोगद्वारा लघू अनुसन्धान प्रयोजनार्थ प्रदान गरिएको अनुसन्धानवृत्तिसँग सम्बन्धित रहेको छ । वस्तुतः यसका निम्ति विश्वविद्यालय अनुदान आयोग सानोठिमी भक्तपुरप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भसूची

कसजु, विनयकुमार (२०६२), *सूचना प्रविधि शिक्षा*, भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

खनाल, पेशल (२०७०) *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाण्डौ : स्टुडेन्ट्स बुक्स पब्लिसर्स एवं डिजिटलबुक्स ।

घिमिरे, दिनेश र निउरे, ध्रुवप्रसाद (२०७२), *भाषिक अनुसन्धान विधि*, काठमाण्डौ : सनसाइन पब्लिकेशन ।

टोनियो, एल् भिक्टोरिया (सन् २००२) , *शिक्षामा सूचना तथा संचार प्रविधि* , क्वालालम्पुर : युएनडिपि एडिथीआईपी ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०७०) , *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाण्डौ: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि ।

मैनाली, गुरुप्रसाद (२०७२), *शिक्षामा सूचना तथा संचार प्रविधि*, काठमाण्डौ : सिकाइ समूह ।

भट्टराई, रामप्रसाद (२०७६), *भाषिक अनुसन्धान विधि परिचय र प्रयोग*, काठमाण्डौ : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि ।